

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ SORUNUNUN KABARTILMASINA İLİŞKİN PROPAGANDA VE STEREOTİPLERİN ROLÜ (1894-1896)

Sultan II Abdülhamit döneminde Avrupa ülkeleri Ermeni meselesinin propagandasını yapmıştı

1875-1878 yıllarında Şark krizinin sona ermesi Osmanlı İmparatorluğu için Balkan yarımadasının büyük bir kısmında yüzyıllar boyu devam eden yönetimini sona erdirdi. Diğer taraftan olayların gidişatı Balkanların elden çıktığını ortaya koydu. Batı diplomasi için burası Bab-i Ali üzerinde önemli bir baskı aracıydı. Berlin Kongresi açık şekilde şunu gösterdi: Büyük güçler bu defa Osmanlı'nın iç işlerine müdahale için "Ermeni Sorununu" bir

araç olarak kullanacaktır.

Önceleri o kadar da mühim olmayan bu sorun kısa sürede büyük devletler arasında stratejik çekişmenin anahtar konularından birisi haline geldi. Tarih yazını açısından bakıldığında bu konu ya Ermeni ya da Türk yazarların etkisi altında ele alınmıştır.

Ermeni tarihçilerine göre bu meselenin uzatılmasında ve doğal olarak Ermenilerin Türk hakimiyeti altında kalmasında Batı suçludur. Ermeni tarih ekolünün istinad ettiği teze göre milli hareket kendi kendine gelişmiş ve dışarıdan herhangi bir yardıma odaklanmamıştır. Bunun dışında Ermeni araştırmacılara göre Osmanlılara karşı mücadelenin ilk aktif aşamasında– **1894-1896 yıllarında Ermeniler Türkler tarafından mezalime uğratılmış ve Batı buna göz yummuştur.** Ermeni yazarlara göre 19. yüzyılın 90'lı yıllarında Şark sorununun derinleşmesindeki başlıca rol Büyük Britanya'ya aittir [1]. Yine Ermeni araştırmacılara göre İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını korumaya çalışarak aslında ikili politika yürütmüştür. **Batı bu sorunun sonuna kadar çözümüne müsaade etmeyerek Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmek için kendine bir manevra alanı bırakmıştır.**

Türk tarihçilerine göre Ermeni milli hareketi büyük devletlerin elinde Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak için bir araç olarak kullanılmıştır. Ermeniler ise terör eylemlerinde bulunarak Türk saldırılarını provoke etmiş ve bu vesileyle Batı kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmıştır.

Bu kadar farklı yaklaşımlar sorunun çözümü için gerek Türkiye gerekse Ermenistan tarafından dengeli bir

Avrupa propagandası altında Ermeniler terör birlikleri oluşturuyordu. Ermeni gazetesi sayfası

yaklaşımın olmadığını ortaya koymaktadır. Hangi tarafın bakış açısı ne kadar doğrudur? Ermenilerin Türklere karşı tek başına mücadele ettiklerine dair Ermeni tarihçilerinin vurgu yaptıkları tez ne kadar doğrudur? Ulaşılabılır kaynakların büyük çoğunluğu bu tezi şüphe altında bırakmaktadır. Batıda Ermeni sermayesinin ve Ermeni örgütleri karargahının varlığı yeterli bir olgudur. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğinin Ermeni sorunu üzere danışmanı Bhujel 1892 yılında şöyle yazıyordu: «...Meğer Ermenilerin şikayetleri daha önce yaptıklarından daha mı acıdır? Onların yabancı devletlerde oluşturdukları örgütler sadece Avrupa kamuoyunun kendilerine acımasını sağlamaktır. Gladston'un iktidara gelmesi onlar için bir piyango çıkmasına benziyordu. Onlar liberal partinin önderini unutmuyarak sadece ne zamansa Bulgarların lehine dönmüş korkunç kampanyanın başlamasını arzu ediyorlardı. [2].

1893 yılı Temmuz ayında İngiltere Dışişleri Bakanı parlamentoda Ermeni sorunuyla ilgilendiklerini açık bir şekilde beyan etmiştir [3]. 1894 yılında Ermeni partisi Hnçak merkez karargahını Londra'ya taşıyarak İngiltere ile aktif işbirliğine başladı. Rus hükümeti "Ermeni huzursuzluğu"nun çıkmasında Büyük Britanya'nın eli olduğu kanaatindeydi. Rusya'nın Erzurum ve Van konsolosu Maeviski Ermeni ayaklanmalarının nedenine ilişki şunları yazıyordu: "İngiliz hipnozu özellikle duygusal destek de olduktan sonra düpedüz etkiliyor..." [4]. Maeviski kendi tezini kuvvetlendirmek için İstanbul'daki Fransız elçisinin mektubunda şöyle bir alıntı yapmaktadır: "Ermeniler Londra'da iyi bir yöntem buldular. Gladoston hükümeti tüm itiraz edenleri topladı, gruplaştırdı, düzene soktu ve yardım edeceğini vaat etti. O andan itibaren Londra'da propaganda komitesi oluşturuldu ve uygun öneriyi aldı. Böylece birkaç yılda gizli örgüt tüm Ermenistan'a yayıldı" [5].

Büyük Britanya Avam Kamarasının raporlarına istinat ederek şöyle bir neticeye gelinebilir: Londra'nın Ermeni sorununun çözümü için sergilediği tutum kararlı bir tutumdur. Nitekim Liberal Parti temsilcisi Edward Gray Sasun olayları müzakeresi sırasında "Osmanlı'nın Ermenilerle ilgili herhangi yasadışı eylemine karşı her zaman İngiliz hükümeti yeterli cevabı vermiştir [6]. Ermeni-Türk

çatışması bir yıl sonra yine bir liberal Andrew Prouend Sasun olaylarına ilişkin raporun yayına hazır olduğunu açıklamıştır [7]. Bu raporlar da Türkler keskin bir dille eleştirilmiştir.

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermeni nüfusun İngilizler tarafından himaye edildiğine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır ve bu kanıtların tümünü ortaya koymaya gerek yok. Bu olaylar Ermeni tarihçilerinin "İngilizlerin kayıtsızlığına" dair tezlerini tamamen çürütmektedir.

Şimdi de Türk tarihçilerin bazı delillerine göz atalım. Türk tarih ekolünün ileri sürdüğü başlıca sorun Ermeni komitelerinin büyük devletler işbirliği, ayrıca isyanların neden ve seyrine ilişkindir. **Yukarda da bahsedildiği gibi buradaki hakim görüş Ermeni ayaklanmalarının Batı ve Rusya tarafından kışkırtılmasıdır.**

Türk tarih ekolünün şüphe doğuran temel yönü Ermeni isyanlarının başlangıcından aktif aşamasının tamamlanmasına kadar geçen dönemde baş gösteren olayların karakteridir. Bu sorunun incelenmesi sırasında

dünya kamuoyu gerçek durumu tahrif edilmiş bir şekilde algılamaktadır. Ermeni tarihçilerinin genel olarak vurguladıkları husus Ermenilere yönelik mezalimlerin Osmanlı hükümeti tarafından düşünülmüş bir şekilde icra edilmesidir. Buna sebep ise Ermenilerin Osmanlı ekonomisinde anahtar role sahip olmalarıydı. Buna karşılık bazı Türk araştırmacıları yönelik her zaman mantıksal cevabı olmayan sorular yöneltilmektedir. Neden Ermenilere yönelik mezalim sorunun ortaya çıkışıyla başlamıştır. Oysa ülke ekonomisinde Ermeni sermayesi bu olaylardan çok önce vardı. Neden çatışma Ermeni siyasi partileri ve çeteleri ortaya çıktıktan itibaren ivme kazandı. Nihayet neden Türklerin kayıpları her zaman göz ardı edilmektedir. Bu sorulara Türk tarihçileri tek bir yanıt vermektedirler: Ermeni komiteleri olayları kızıştırarak, kendi halkını düşünülmüş bir şekilde felakete sürükleyerek dünya kamuoyunu ve büyük devletleri yanıltarak isteklerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu tez sadece Türk yanlısı tarihçiler tarafından savunulmaktadır. Bugün Batı tarihçileri tarafından böyle bir tez hiçbir şekilde takdir edilmemektedir. Yurt dışında yaşayan ve devamlı olarak "Ermeni Soykırımının" tanınmasına çağıran ünlü Türk tarihçisi Taner Akçam'ın tezi resmi Ankara'nın düşmanları tarafından objektif olarak kabul görmektedir. Bu teze göre; **Avrupa'nın sadece Hıristiyanların öldürülmesine dair haberlere tepki vermesi, buna karşılık Türklerin ve diğer Müslümanların öldürülmesine neden olan saldırılara kesinlikle ses çıkarmaması Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.** Gerçekten Batı Avrupa kamuoyu genel olarak sadece Hıristiyan azınlığın hakları ile ilgilenmiştir. O dönemde Batı'daki basın kasıtlı bir şekilde veya abartarak Ermeni katliamından bahsetmiştir [8]. Alman asıllı Osmanlı devlet memuru Murat Efendi 1858 yılında Bosna'da görevli olarak bulunduğu sırada gördüklerini şu şekilde aktarmaktadır: "Nihayet Ragoja'dan Alman gazeteleri aldım. İstanbul'u terk ettikten sonra bu gazeteleri özlemiştim. Buradaki bir haber beni hayrete düşürdü: Güya benim bulunduğum şehrin yakınında saldırılar gerçekleştirilmiş. Oysa dün bu köyden geçip gelmiştim. Burada insan değil, hatta tavuk

bile kesmemişlerdi. Burada ilk kez kamuoyunu yanlış yönlendiren mutfak dedikodularına şahit oldum. [9]. Böylece Akçam Batı'da geniş boyutlu Türkiye karşıtı propaganda düşüncesini doğrulamaktadır.

Şunu da itiraf etmek gerekir ki çoğu zaman Ermeni sorunu ile ilgili farklı bir yaklaşım provoke edici ve revizyonist bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Geleneksel tarih yazını çoğu zaman Ermeni tarafın tezlerini kabul etmektedir. Bununla ilgili artık dayanıklı strotipler oluşmuştur ve bunların aşılması oldukça zordur. 19. yüzyılın sonlarında Ermenilerin Türkler tarafından tek taraflı olarak katledilmesi şüphe doğurmayacak şekilde kabul görmektedir. **Bu durumun ortaya çıkması benzeri strotipin Ermeni huzursuzluklarının ortaya çıktığı dönemde kurgulandığından kaynaklanmaktadır.** Gerçekten de uluslararası kuruluşlar ve Ermeni komitelerinin birbirine olan ihtiyaç duyduklarına dair tez mantıklı bir tez olarak ortaya çıkmaktadır. Ermeni milli hareketi büyük devletlerin desteğine güvenirken, bu sorunun dış destekle çözüleceğine inanırken Batı dünyası da Ermenilerin mağduriyetine ihtiyaç duyuyordu. Zira bu şekilde Osmanlı'nın iç işlerine müdahale edebilecekti. Burada kurban edinme kurgulanmasına ilişkin mağduriyet teorisini zikretmek isabetli olacaktır. Bir kural olarak bu, çatışma öncesine gider ve çatışmanın en gergin anında doruk noktasına ulaşır. Kurban planlamak ve oluşturmak – bu, taraflardan birinin lehine hatta üçüncü taraf lehine yönelik çatışma yönetimidir. Aynen bu eğilim Batının Ermeni politikasında izlenmektedir. **Ermeni-Türk çatışmasından yönetilebilir çatışma oluşturarak Batı, Ermeni halkının şahsında kurban bir kimlik şekillendirir. Buna eşzamanlı olarak Osmanlıları Ermenilerin tüm belalarının sebebi gibi konumlandırarak imparatorluğun varlığını devam ettirmesinin yersiz olduğu düşüncesini geliştirmeye çalışmaktadır.** Bu düşünce belli yöntemlerle kamuoyuna iletilmiş ve burada propaganda önemli rol oynamış ve birkaç koldan yürütülmüştür.

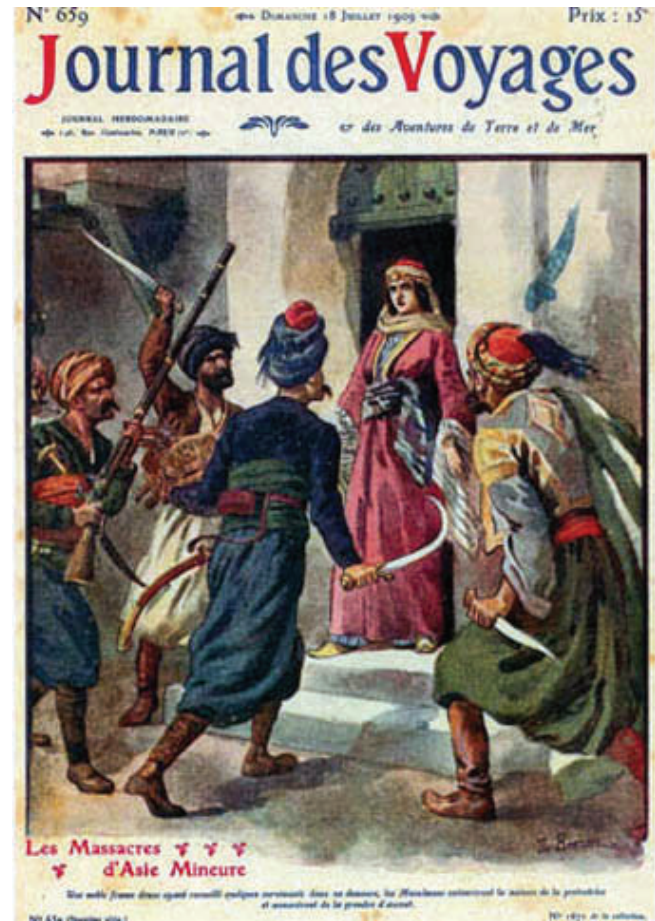
Ermeni-Türk ilişkileri konusunda kasıtlı olarak yalan ve yanıltıcı bilgi sunmakla uluslararası diplomasi belli

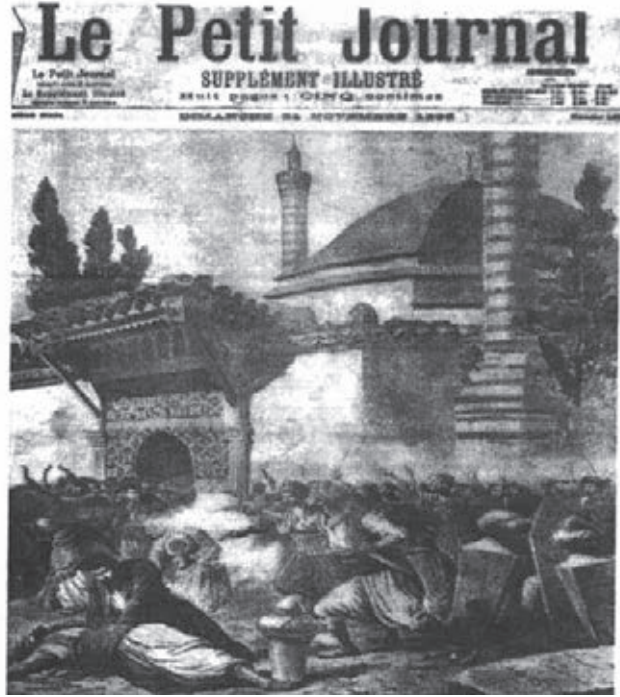
amaçlar belirlemiştir. Bu durumda bilgi kaynakları çoğu zaman belirsiz ve şaşırtıcıdır. Bu tür bilgilerin gruplara ayırmak oldukça zordur. Çoğu zaman diğer haberler resmi makamlara üçüncü veya dördüncü elden ulaşmıştır. Buna göre de bizce kaynakları geleneksel sınıflandırma şeklinde tasnif etmek doğru olmayacaktır. Osmanlıya saldırı niteliğindeki propaganda amaçlı kaynakları bir bütün olarak kronolojik sırasıyla gözden geçirmek isabetli olacaktır.

Dünyada yankı uyandıran en büyük olay 1894 tarihli Sasun isyanıdır. Bu isyan sonrası kısa süre içinde doğru olmayan bir sürü söylentiler dolaşmaya başladı. Örneğin; Amerikalı misyoner Green ölüm korkusu altında Ermeni kadınların Müslüman olmaya zorlandığına, çocukların öldürülmesi, canlı olarak yakılmasına vs. ilişkin kan donduran bilgiler sunmaktadır. [11]. Burada vurgu dini farklılığa yapılırken Hıristiyanların bir sokak köpeği kadar saygı görmediklerini belirtmektedir. Ayrıca Sasun isyanı ile ilgili kayıpları yanlış rakamlarla, 3 binden 25 bine kadar olduğunu ifade etmektedir. [12]. Erzurumlu ve Van'daki Britanya Konsolosunun İstanbul'daki büyükelçi Carrie'ye yazdığı raporlarda Türk birlikleri tarafından Ermeni ahalisine karşı kıyım uygulandığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra sözü geçen olaylarda bazı Ermeni provokatörlerinin hükümetin dikkatini bölgeye çekebildiğini yazmaktadır. Fakat Ermeni komitelerinin faaliyetlerinden bahsederek konsoloslara Ermeni propagandasının verimli olduğuna şüpheyle yaklaşmaktadırlar. [13]. Batı medyası tarafından sunulan bu dehşet sahnelerinin oluşturduğu psikolojik baskı altında Sasun'da gerçekleşen olayların mahiyeti çok az insanın dikkatini çekmişti. Bu durumda isyanın sebeplerini araştırmak neyin doğru neyin uydurma olduğunu irdelemek kimsenin aklına gelmiyordu. Ünlü Osmanlı araştırmacısı Stanford Shaw Sasun isyanının nedenini düzenli orduları kıskırtan Ermeni komitelerinin faaliyetinde görmektedir. [14]. İsyanın çıkmasının gerçek sebepleri Ermenilerin yerli Hayanlı aşiretiyle aralarında çıkan çatışmaydı. 1893 yılında Ermeni komiteleri tarafından gerçekleştirilen saldırı sonucunda aşiretin önde gelenlerinden biri öldürülmüş

ve o andan itibaren birçok yerel aşiret Ermeni köyüne saldırmıştır. [15]. Özel komisyonda yer alan bazı yabancı üyelerin raporunda Ermeni provokatörlerin gizli şekilde vilayete geldikleri Ermenilerin diğer halklara saldırılarını organize ettiklerini yazmaktadırlar. 1874 yılında Ermeni birlikleri birçok Kürt köyünü yağmalamış neticede Behranı aşiretinden 10 kişiyi öldürmüşlerdir [16]. Kargaşa çıkmış ve bölgeye hükümet orduları sevk edilmiştir. Ermeni sorunuyla ilgili bahsi geçen korkunç olaylarla süslenerek Türklere yönelik bir sürü suçlama sonrası, özel bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon bundan sonra sadece kendi gözlemlerine istinat etmiştir. 16 Ekim 1894 yılında komisyonda yer alan İngiliz gözlemcinin raporu dikkate şayandır. O bu raporda bölgedeki hane sayısından yola çıkarak Ermeni nüfusunun bu bölgede on binden fazla olmadığını yazmaktadır. Hayatta kalanların yeniden sayılmasıyla toplam öldürülen Ermenilerin

Avrupa dergilerinde Türkler Ermenilere karşı şiddet uygulamakla suçlanıyordu

Avrupa dergilerinde Türkler Ermenilere karşı şiddet uygulamakla suçlanıyordu

yaklaşık 900 civarında olduğunu belirtmiştir [17]. Fakat Batıda bu tür gerçek sesler duyulmuyordu. Kamuoyu her geçen gün ürpertici haberlerle daha fazla galeyana getiriliyordu. Osmanlı hükümeti ise 20 bin Ermeninin öldürülmesiyle suçlanıyordu[18].

Böylece ilk Ermeni ayaklanması örneğinde Küçük Asya'da meydana gelen olayların yorumlanması sırasında kullanılan stereotipler ortaya çıkmaktadır.

1894 Sasun isyanı İngiltere'ye Fransa ve Rusya ile birlikte tekrar Osmanlı İmparatorluğunun doğu illerinde reform sorununu gündeme getirme fırsatını vermiştir. Bu üç ülkenin büyükelçileri Ermeni nüfusun yer aldığı vilayetlere ilişkin bir reform tasarısı hazırlamışlardır [19]. Söz konusu tasarı 11 Mayıs 1895 yılında Osmanlı padişahına takdim edilmiştir. Bu belgede Küçük Asya'nın doğusunda yaşayan Müslümanlar ve Hıristiyanların hak eşitliği sağlanarak Ermenilerin durumu birçok açıdan iyileştirilmiştir [20]. 3 Kasım 1896'da padişah tüm vilayetlerde reformların tam şekilde yapılacağını açıklamıştır. Böylece söz konusu bölgelerde reform sorunu geçici olarak ortadan kalkmıştır.

Şu hususta ilginçtir ki reform planı hazırlanırken de

Ermeni ayaklanmaları dinmemiştir. 1894-1896 yıllarında kesintisiz olarak çatışmalar sürdürülmüş, Sasun isyanı olayında olduğu gibi olaylarla ilgili gerçekler saptanılarak tüm dikkatler Ermenilerin durumu üzerinde çekilmiştir. Fransa İçişleri Bakanlığının "Sarı Kitabı"nda belirtilen bilgiler yine de tek taraflıydı. Trabzon olayları ile ilgili Türklerin Ermenileri planlı bir şekilde kestiklerinden bahsedilmektedir [21]. Oysa Trabzon'daki Ekim olayları Ermeni komitecileri tarafından yerel idare mensuplarının öldürülmesiyle başlamıştır [22].

Diyarbakır olaylarından bahseden Fransız konsolosu şöyle yazmaktadır: "Vicdanım beni Diyarbakır'daki ölüm olaylarının Müslümanlar tarafından ve sebepsiz olarak gerçekleştirildiğini söylemeye zorlamaktadır" [23]. Kendi raporunda konsolos Müslümanların "vahşiliğini" yansıtan olayları tasvir etmektedir. Fakat sarı kitapta Diyarbakır'da meydana gelen olayların bir grup Ermeni tarafından Cuma namazında bulunan Müslümanlara ateş açması ile başladığı yazılmamaktadır. Daha sonradan yangın çıkmış ve %90'ı Müslümanlara ait yaklaşık bin tezgah yakılmıştır [24]. Ke'd'Orse tarafından yayımlanmış mecmuada yer alan olaylar Paris hükümetinin açık bir Ermeni yanlısı politika izlediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu mecmua Batı'da kuvvetli bir Türk karşıtı kamuoyunun oluşmasını sağlamıştır.

Erzurum, Harput ve Van'da meydana gelen olaylarla ilgili misyonerlerin sundukları bilgiler hatta resmi raporlarda olayların aydınlatılması amacıyla kullanılmıştır. Erzurum olayları 1895 yılı ekim ayı sonlarında Ermeni komiteleri ve yerel halk arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi sonucunda meydana gelmiştir[25]. Gerek Ermenilerin gerekse Batının da verilerine istinat ettiği Amerikan misyoneri Williams Ermenilerin provokasyonunu reddetmektedir. Müslümanların verdikleri kurbanlarla ilgili susmağı tercih ederken 1894-1896 tarihlerinde öldürülen Ermenilerin toplam sayısının yaklaşık altmış bin olduğunu yazmaktadır [26].

Misyoner Bliss'in raporunda Harput ayaklanmasında Ermenilerin çoğunlukta oldukları köyde beklenmeden ve her hangi neden olmadan Kürt çetelerinin peyda ol-

duğunu yazar. Köye saldırdılar ve yaktılar. Harput olayları bu ifadeyle «başlar. Eğer yazara inanmak gerekirse öldürülen Ermenilerin sayısının 12000'den fazla olmadığını söyleyebiliriz. Böylece seçilmiş taraflı tanık ifadelerinde olayların bir bütün olarak tasviri yokken, somut nedenleri de göz ardı edilmektedir. Gerçekte ise Harput çatışması 4 Kasım'da Ermeni berber Sarkis'in onun yanına tıraş olmaya gelmiş bir Türkün boğazını usturayla kesmesiyle başlar. Şehirde ayaklanmalar başlamış ve daha sonra ayaklanmanın bastırılması için önlemler alınmıştır.

Ermeni krizinin birinci aşaması döneminde Batıda yükselen Türk karşıtı propaganda dalgasını burada tam şekilde açıklamak imkanına sahip değiliz. Fakat yukarıda belirtilen veriler bile dünya kamuoyunun kesinlikle Ermeni yanlısı bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır.

Her ne olursa olsun, 1894-1896 isyanı Ermeni sorununun gelişmesi açısından önemli bir olaydı ve Batıdaki kamuoyunu çok fazla etkilemiştir. Batılı ve Ermeni yazarların belirttikleri ölü sayısı 30 binden 100 bine dek değişmektedir ve Osmanlılara yönelik Batı kamuoyunun çok fazla inandığı eleştiriler doğrultusunda çarpıcı etkisi söz konusudur. Türklere göre ölen Ermenilerin sayısı 13 bin, Müslümanların sayısı ise 10 bindir. Bu sorunla ilgili araştırma yapan yazarların ellerinde bulunan kaynaklardan yola çıkarak 1894-1896 yıllarında gerçekleşen olaylarda Ermeniler ve Türkler arasında kanlı çatışmaların yaşandığını ve her iki taraftan çok sayıda kayıplar verildiğini söyleyebiliriz. Bu çatışmaların nedeni radikal Ermeni gruplarının ayaklanmaları ve hükümetin bu gruplara karşı aldığı önlemlerden kaynaklanmaktadır. Ermeni örgütlerinin tercih ettikleri taktik sonucunda ortaya çıkan bu kanlı olaylardan sonra Ermeni sorunu uluslararası politikanın merkezi sorunlarından biri haline gelmiştir. ❀

Kaynakça

1. Киракосян Д.С. Младотурки перед судом истории. Ереван. <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/contents.html>
2. Hemgin E. Osmanli-Safevi Doneminde Kurdistan tarihi. Istanbul, 1997, s. 235
3. Hemgin E. Osmanli-Safevi Doneminde Kurdistan tarihi. Istanbul, 1997, s. 237
4. Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993, с. 10
5. Маевский, В. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993, с. 10
6. Commons Sittings in the 19th century. <http://hansard.millbanksystems.com/>
7. Commons Sittings in the 19th century. Armenia <http://hansard.millbanksystems.com/>
8. Акчам Т. Турецкое национальное «я» и армянский вопрос <http://armenianhouse.org/akcam/akcam-ru.html>
9. Акчам Т. Турецкое национальное «я» и армянский вопрос <http://armenianhouse.org/akcam/akcam-ru.html>
10. Акчам Т. Турецкое национальное «я» и армянский вопрос <http://armenianhouse.org/akcam/akcam-ru.html>
11. Green, F. D. The Armenian crisis in Turkey. New York, 1895. P. 14
12. Нерсисян М.Г. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Ереван, 1983, с. 37
13. Нерсисян М.Г. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Ереван, 1983, с. 32
14. Stanford, J. S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge, 1977. Vol. 2. p. 204
15. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с.94
16. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с. 95
17. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с. 95
18. Stanford, J. S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge, 1977. Vol. 2. p. 204
19. Киракосян Д.С. Младотурки перед судом истории <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/contents.html>
20. Киракосян Д.С. Младотурки перед судом истории <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/contents.html>
21. Братская помощь пострадавшим в Турции армянамъ. М., 1908, с. 106
22. Маевский В.Ф. Записки генерального консула России в Эрзеруме и Ване.
23. Братская помощь пострадавшим в Турции армянамъ. М., 1908, с. 108.
24. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с. 100
25. Lewy, G. The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide. Utah, 2005 P. 27
26. Williams A. W. Bleeding Armenia. Publisher's Union. 1896. P. 399
27. Bliss E. M. Turkey and Armenian atrocities. Philadelphia, 1896. P. 428
28. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с. 104
29. Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993, с. 107